

Світлана Старовойт,
в. о. завсектором Інституту архівознавства НБУВ

Становлення видавничої діяльності НАН України в перші роки її існування

Для розв'язання проблеми організації видавничої діяльності молодій Академії наук України оперативно створювалися різні робочі комісії. Визначається мова, особливості майбутніх видань. Вирішується питання власної поліграфічної бази. Принципове значення мала передача АН у 1923 р. друкарні Києво-Печерської лаври.

Уже з перших кроків створення Української Академії наук у Києві йдеться про організацію її видавничої діяльності як однієї з невід'ємних складових роботи. Наскільки важливого значення їй надавали ініціатори заснування УАН, можна простежити за інтенсивністю уваги до цього аспекту роботи.

9 липня 1918 р. відбулося перше засідання Комісії по виробленню законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві, а вже через 18 днів голова Комісії В. І. Вернадський виніс на її обговорення одне з першочергових завдань — придбання друкарні (цим займався й міністр народної освіти та мистецтва Української Держави М. П. Василенко)¹, оснащеної словолитнею, різноманітними шрифтами, особливими знаками, які тоді вводили в обіг філологи, фізики, хіміки й математики; придатної для видання художньої літератури і потреб Міністерства народної освіти та мистецтв, вищих шкіл, університетів².

Було створено робочу Комісію під головуванням проф. (згодом акад. ВУАН) П. А. Тутковського, яка мала визначити друкарню та з'ясувати питання фінансування для її придбання й експлуатації.

За пропозицією проф. Є. К. Тимченка відновлюється робота комісії, призначення котрої — опікуватися забезпеченням виготовлення українських шрифтів під керівництвом проф. Г. Г. Павлуцького³.

На жаль, через відсутність джерел сьогодні не можна достовірно встановити, як саме працю-

вали обидві структури, але це опосередковано видно з протоколів засідань Комісії по виробленню законопроекту про заснування УАН. Так, 21 серпня 1918 р. П. А. Тутковський запропонував купити для УАН друкарню (для оцінки її стану було вирішено знайти спеціаліста, котрий мав визначити умови придбання, а вже через 10 днів на черговому засіданні професору доручили підготувати доповідь про хід справ, однак це питання було зняте з порядку денного до виділення урядом⁴ коштів). Того ж дня обговорювалася ситуація із заснуванням загальноакадемічного друкованого органу, виданнями відділів і установ та їх фінансуванням.

В окремій графі кошторису майбутньої АН «Издания Академии наук» йшлося про загальні цифри витрат на друковані видання⁵. Комісія передбачила й кошти для виплати гонорарів та винагород за оригінальні праці, визначила вартість кожного друкованого аркуша з огляду на складність набору і необхідність придбання якісного паперу.

Усі питання, порушені нею, було враховано в пояснювальній записці «Про головні положення статуту УАН» В. М. Перетца (займався розробленням статуту АН). В окремому розділі наголошувалося, що друкарня безпосередньо підпорядковується управі Академії, «видає праці своїх членів і співробітників, старається про якнайширше поширення між народом як відомостей загальнонаукового характеру, так і спеціальних відомостей по українознавству»⁶.

«Якщо справа друкування видань Відділу та його комісій буде поставлена широко, — підкреслювали Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, Г. Г. Павлуцький та Є. К. Тимченко у записці до Комісії по заснуванню УАН про засади Історично-філологічного відділу, — то й діяльність усього Відділу йтиме тоді правдивим шляхом, бо вона, трохи чи не виключно, має висловлюва-

© Старовойт С. В., Київ, 2000

тися в друкованій книзі всякого розбору й форми»⁷.

У «Пояснючій записці до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві», адресованій Раді міністрів Української Держави, наголошувалося, що статутом АН запроваджено обов'язкову вимогу стосовно друку її видань українською мовою з огляду на ту вагу, яку Академія наук повинна мати для розвитку української культури. Ця умова, на думку автора записки М. П. Василенка, «накладала на Академію велику працю, що очевидячки, може бути переведена до життя тільки в такому разі, коли новітня Академія змагатиметься до чистоти мови і старанно віднесеться до цього завдання, складеного на неї історичним моментом, який ми перебуваємо. Міністерство освіти гадає, що Академія оце завдання виконає і що наукова, а разом з тим і літературна мова українська знайде в Академії міцне знаряддя для свого розвитку. Це показує історія інших слов'янських народів <...>. Нема підстав гадати, щоб і Київська Академія наук не виконала цього національного завдання»⁸.

Одночасно з виданням наукових праць українською мовою накреслювався й випуск іноземними мовами. У статуті закріплювалося право кожного автора на публікацію його праці ще й однією з них. На жаль, реалізувати поставлені Комісією завдання в запланованому обсязі не вдалося через часті зміни політичних влад, голод і економічну кризу.

Аж до кінця 1922 р. наукові праці Академії друкувалися в різних видавництвах, а також у Державному видавництві України та його філіях у республіці. Договори з організаціями уклалися на короткий термін.

Попри всі труднощі керівництво АН, зокрема її неодмінний секретар А. Ю. Кримський, робили все можливе, щоб донести до суспільства здобутки молодої Академії. Так, у 1919 р. її видавничу діяльність було представлено науковими «Записками Історично-філологічного відділу» (друкувалися перша та друга книги), розпочався випуск першої книги «Вісника Фізично-математичного відділу», готувався матеріал до наступних трьох книг; було засновано кілька серій «Праць...» різних установ Відділу, серії «Матеріалів по геології України», «Матеріалів по вивченню ролі живої матерії в геохімії», окремі серії, присвячені фізичній хімії, фауні та флорі України⁹. Через відсутність коштів на папір та оплату поліграфічних послуг друкарням широку програму публікацій праць відділи реалізували

⁷ неї.

тільки частково і багато з них не побачило світу.

У 1920 р. стан справ УАН не поліпшився. Вирішення нагальних потреб Академії суттєво уповільнювалося, фінансування було передане київському губфінвідділу. Незначні гроші з Харкова, де перебував уряд, надходили рідко, місцеві ж органи влади не тільки не поспішали з допомогою, а іноді й створювали додаткові перешкоди. Так, київський губполіграф реквізував папір, отриманий АН від Раднаркому УСРР, і опечатав друкарні, які видавали її праці, незважаючи на те, що ті вже були набрані й зверстані, залишався тільки друк. Зовсім готовий тираж «Звіdomлення Української Академії наук у Києві за 1919 р.» Академія не змогла вивезти через заборону губполіграфу. Лише за півроку було отримано дозвіл і в лютому 1921 р. «Звіdomлення ...» забрали з друкарні¹⁰.

Відсутність власної друкарні негативно позначалась на роботі Академії. У травні того ж року на засіданні Спільного зібрання було порушено питання про передачу у власність ВУАН друкарні Києво-Печерської лаври, але його відкладено для ґрунтовнішого вивчення¹¹. Пошуки друкарні, з котрою можна було б укласти постійний договір, не припинялися. У листопаді за дорученням Спільного зібрання А. Ю. Кримський та технічний редактор I Відділу В. К. Дем'янчук остаточно мали з'ясувати всі умови Всеукраїнського державного видавництва щодо цього¹². Очевидно, запропоноване «Всевидавком» не влаштувало Академію, і в січні 1921 р. вона повідомила його, що залишає за собою право на видавничу діяльність, а той може друкувати праці тих академіків, котрі «забажають удатися до нього»¹³.

У 1921 р. Раднаркомом УСРР було засновано Комісію для перетворення УАН на всеукраїнську державну установу. Вона розробила новий статут, де обумовлювалося право на видання центрального наукового бюлетеню і де могли б друкувати свої матеріали всі наукові установи республіки. В Академії з'явилася надія на виділення коштів для придбання друкарні. А. Ю. Кримський знов порушив питання про можливість передачі ВУАН друкарні КПЛ. Висновки щодо цього мала зробити спеціальна комісія, ухвалена Спільним зібранням¹⁴. Водночас АН доклала зусиль, щоб отримати в своє розпорядження друкарню Українського наукового товариства (приєднане до УАН у 1921 р.). На жаль, голова київського губполіграфу Паргаманік перешкодив справі.

За великих видавничих проблем в Україні Академія розглядала і можливість друкувати свої наукові праці за кордоном. У цій справі свої

послуги А. Ю. Кримському запропонував О. Сушицький. «Я радий був би все, що від мене залежить, зробити, тим більше, що мені здається, що зараз Академія наук всі справи полагодує офіційним шляхом»¹⁵. АН скористалася пропозицією щодо видання своїх «Звітомлень» за кордоном¹⁶. Це дало їй змогу ознайомити широку наукову громадськість Європи та інших країн світу зі здобутками молодого української академічної науки. Дещо вдалося видати і в Україні: третій випуск «Збірника Історично-філологічного відділу», до якого включено, зокрема, монографію «Західно-руські літописи як пам'ятки літератури» проф. Ф. П. Сушицького; закінчено друк другої книги «Записок Історично-філологічного відділу» за 1919 р.; розпочалося видання праці «Історія Персії та її письменства» А. Ю. Кримського; київська філія «Держвидаву» випустила «Найголовніші правила українського правопису»; влітку 1921 р. вийшов перший номер «Зоологічного журналу України»¹⁷.

На початку наступного року Академія повернулася до питання придбання друкарні КПЛ. У клопотанні ВУАН від 15 лютого до Раднаркому УСРР наголошено: «За останні часи друкування книжок зовсім, або майже зовсім, припинилося, в портфелі Академії назбиралося чимало матеріалів, поданих як од окремих членів Академії та співробітників, так і од її установ». А оскільки ВУАН «робить велике й культурно-необхідне діло, то і просить, щоб у її користування і розпорядження було відпущено одну з київських друкарень. Особливо бажано для Академії із-за міркувань, що їх наведено нище, здобути саме друкарню Києво-Печерської лаври <...> з усіма машинами, касами, шрифтами й іншим обладнанням — це єдиний спосіб налагодити видавничу діяльність Всеукраїнської Академії наук...»¹⁸.

Вона турбувалася і про збереження друкарні КПЛ як культурно-історичної цінності, не могла допустити, щоб Київський губполіграф перетворив її на склад. Лаврська друкарня перебувала у ненайкращому стані: напівзруйнована, із вибитими шибками, іржавими машинами та переплутаними шрифтами. Операційних грошей на відновлення її роботи виділено не було.

З великими труднощами почалася власна видавнича діяльність Академії наук. А. Ю. Кримський писав Д. І. Багалію: «У нас зле з папером. Держава, передавши нам друкарню, не дала нам ані однієї стопи паперу, ані грошей на закупівлю паперу. Все, що ми друкуємо, друкується на папері, пожертвованому авторами, або купленому мною з моїх випадкових

заробітків. Ми хочемо удатися до Наркомосу з рішучим проханням дати нам певну кількість коштів. Піддержте наше клопотання. Із розмови з тов. Астерманом я виніс вражіння, що Наркомос коли й дасть паперу, то хіба на природничі праці, а не на гуманітарні»¹⁹.

ВУАН підписала договір із головою видавничого товариства «Друкар» П. О. Балицьким²⁰. Він мав керувати друкарнею, забезпечити її ремонт, поповнити обладнанням, а також видавати для Академії по 10 друк. арк. щомісяця. У разі одержання прибутку за іншу друковану продукцію — віддавати АН 50% від його загальної суми. Хоча приміщення все ж були частково відремонтовані, а для Академії надруковано ряд праць, фінансові плани зазнали краху. В травні 1923 р. роботу організації перевірів представник Української ради народного господарства (УРНГ) Я. Б. Гамарник. Невтішні висновки щодо неї відбито у записці УРНГ до Раднаркому УСРР.

Президія УРНГ запропонувала розірвати договір з Балицьким, за Академією залишити все, що має історичне значення, а решту друкарні, придатну для виробництва, передати тресту Київдрук²¹.

ВУАН звернулася до Наркомосу УСРР. У відповідь той доручив своєму видавництву «Путь просвещения» (згодом «Шлях освіти») укласти договір з ВУАН майже на тих умовах, що й з П. О. Балицьким — тобто для Академії мало безплатно друкуватися 10 друк. арк. щомісяця на її папері. Правда, передбачався додатковий пункт про скасування всіх попередніх боргів ВУАН по Лаврській друкарні. Та подальша матеріальна і юридична відповідальність за неї перекладалася на НКО УСРР, що означало фактичне вилучення її з видання ВУАН²².

Однак завдяки договору з видавництвом «Путь просвещения» АН уперше отримала гарантію планового випуску своїх наукових праць не тільки на 1923 р., а й у майбутньому. Друкарня КПЛ, яка перейшла до видавництва, стала функціонувати з повним навантаженням. Таким чином, частково розв'язувалася проблема випуску книжок українською мовою. Але через нестачу латинських шрифтів затримувався вихід робіт, написаних іноземними мовами, і тих творів українською мовою, де вживалися латинські терміни. З цієї причини в перші місяці співпраці зі «Шляхом освіти» Академія недоодержала 10 друк. арк.

Для розгортання видавничого процесу ВУАН не обмежилася договором тільки з цією структурою.

Активно заявила про себе створена в 1921 р. Редакційно-видавничою комісія (РВК) при

Історично-філологічному відділі ВУАН (до 1923 р. існувала чисто формально). Головою її був А. Ю. Кримський, а керівником, котрий фактично ніс на собі весь тягар складної видавничої справи, — М. З. Левченко (технічні редактори — В. К. Дем'янчук, згодом — П. Г. Іванець та М. Д. Гайдамака).

Завдяки зусиллям керівництва АН та РВК її видавнича діяльність дедалі потужнішала. Наукову продукцію цього періоду умовно можна поділити на видання: загальноакадемічні; відділів (збірники праць); установ (збірники праць, вісники); окремі праці академіків і науковців.

Особливою продуктивністю вирізнялися в той період такі академічні установи, як: Археографічна комісія, що видала три томи Українського археографічного збірника, том «Пам'яток українського письменства», розпочала друкувати «Коденську книгу» й «Акти до історії Хмельниччини. 1657—1665»²³; Історична секція підготувала науковий збірник праць — продовження «Наукових записок» УНТ, відновила видання журналу «Україна»; Комісія Старого Києва та Правобережної України — праці «Київ та його околиця в історії й пам'ятниках», «Нові студії з історії Києва»; Комісія Лівобережжя й Слобідської України (Лівобічної України) — збірник «Чернігів та Північне Лівобережжя»; Комісія Західної України, підтримуючи постійний зв'язок з Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові, випустила «Матеріали до культурної і громадської історії Західної України»²⁴; Культурно-історична комісія займалася питаннями вивчення передісторії України, видала часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні»; Комісія старої історії України (коло робіт — вивчення соціальних та політичних процесів в Україні та дослідження історії українського національного відродження) друкувала результати своїх розробок у збірнику «За сто літ».

Підсумовуючи п'ятирічну видавничу діяльність ВУАН, А. Ю. Кримський підкреслював: «Пошастило Академії за 1923 р. та за перші два місяці 1924 р. випустити в світ чималенько, а коли брати на увагу сучасні обставини, то можна сказати: випущено в світ колосально багацько, а саме 4352 друковані сторінки, тобто 272 аркуші друку. Коли позаторік Академія наук ледве могла назвати десяток своїх публікацій, то має вона їх тепер з півсотні»²⁵.

Оскільки гонорари за надруковані праці не виплачувалися, ВУАН досягла значних позитив-

них результатів насамперед через самовідданість науці її співробітників. Видавничий процес був можливий, в основному, за рахунок пожертв окремих громадян та співробітників. Завдяки цьому в 1923 р. жодного разу не припинявся випуск наукової літератури.

Вирішальне значення для подальшого розгортання видавництва ВУАН мала остаточна передача установі друкарні КПЛ. Отримавши власну поліграфічну базу, Академія наук змогла проводити свою видавничу діяльність планомірніше, систематичніше та ефективніше.

¹ Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 1«Б», арк. 23.

² Там же, арк. 23 зв.

³ Там же, арк. 24 зв.

⁴ Там же, арк. 40.

⁵ Інститут рукопису НБУВ (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 26170, арк. 78–79.

⁶ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С. 12.

⁷ Там же. — С. XIV.

⁸ Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1918.

⁹ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праць до кінця 1919 року. — К., 1919. — С. 11.

¹⁰ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26539, арк. 2.

¹¹ Там же, спр. 26170, арк. 2.

¹² Там же, спр. 26184, арк. 2.

¹³ Там же, спр. 26191, арк. 3.

¹⁴ Там же, спр. 26213, арк. 1.

¹⁵ Там же, спр. 24252, арк. 1–1 зв.

¹⁶ Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1921 рік. — Берлін, 1923; Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1922 рік. — Прага, 1925.

¹⁷ Історія Академії наук України, 1918–1923: Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 306–307, 311.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 45598, арк. 1.

¹⁹ Там же, спр. 23551, арк. 1.

²⁰ Там же, спр. 26266, арк. 1–2.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 3, спр. 28, арк. 111 зв.

²² Історія Академії наук України, 1918–1923. — С. 380.

²³ Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. — К., 1926. — Т. I. — С. III–XI.

²⁴ ІР НБУВ, ф. X, спр. 18067, арк. 1–2.

²⁵ Історія Академії наук України, 1918–1923. — С. 380.